

Abdulkadir Yuvali

Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kayseri, Türkiye
(E-mail: ayuvali@erciyes.edu.tr)

Türk halklarının sosyo-kültürel ve siyasi hayatında “atlı-göçer evli” kültürü

Özet. *Türk dünyasının ortak tarihi ve Medeniyetinin gelişimi ve insanlık tarihindeki konumu, atlı göçebelerin kültürüyle doğrudan ilişkilidir. Bu kültürün sosyal, ekonomik ve politik boyutları, yani Otukan merkezli Türk devletleri, insanlık tarihi için özel bir endişe kaynağıdır.*

Avrasya merkezli bir ortaya çıkış ve gelişime sahip olan bu kültür üç ana unsura dayanmaktadır. Bunlardan ikisi, yani atlar ve at yetiştiriciliği kültürü ve koyunlar ve koyun yetiştiriciliği kültürü ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca Türk halkları demirin metalini ilk zamanlarda keşfettiler ve ferroalyajları sosyal hayata tanıttılar.

İnsanlık tarihinde sosyo-kültürel yaşamın temeli sayılan göçebe kültürünün atlı göçebe kültüründen farklı olduğu veri ve belgelerle ispatlanmıştır. Bu arada bazı akademilerin bu iki kültürü aynı çerçevede görmesinin doğru olmadığı vurgulanmaktadır.

Atlı göçebe kültürü temelinde gerçekleştirilen göçlerin siyasi sonuçları Türk, Avrupa ve dünya tarihi açısından büyük önem taşımıştır. M.Ö. yıllardan XV. Yüzyıla kadar uzanan süreçte Türk halkları Avrasya coğrafyasında art arda dünya standartlarında devletler bulabildiler. Bunlar arasında Hunlar, Göktürkler ve Türk-Moğol dönemleri vardır. İnancımız, atlı göçebe kültürünün Türk halklarının ortak tarihi ve medeniyetinin bel kemiğini oluşturduğudur. Kültürün bu ortak unsurları ahlak ve sonuçları açısından önemlidir. Türk dünyasının ortak tarihi ve medeniyeti temelinde yapılacak çalışmaların ortak zeminini atlı göçebelerin kültürü oluşturmaktadır. Bu çalışma bu fikrin sonucudur.

Anahtar kelimeler: *atlı göçebeler, göçebe halk, Otukan, Çin, Türkler, Cengiz Han, Hunlar.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-185-198>

Alınan:17.06.2022 / Yayın için onaylandı: 22.08.2022

Giriş

Kültürel değerlerin doğmasında, şekillenmesinde, yeni sosyo-kültürel oluşumların ve siyasi teşekküllerin ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerden birisi de coğrafyadır. Zira

insanoğlunun, hayatının her evresinde, içinde yaşadığı tabiata bağımlılığı tartışılmaz. Bu bağımlılık oranı, farklı şekillerde değerlendirilse de, yaşanan yörenin iklimi, bitki örtüsü ve özellikle de ekonomik faaliyet alanları ile yakından ilgilidir. Araştırmamızın konusu, atlı-

göçer evli kültürün doğmasında gelişmesinde ve siyasi teşekküllere mekân olmasından dolayı, Bozkır veya Step (İstep) kavramları üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü step coğrafyası, Atlı-göçer evli kültürün en yüksek derecesi olan atlı medeniyetin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

Türk halklarının ortak kültürünün oluşumunda ve gelişmesinde at, koyun ve demir üçlüsü etken olmuştur. Atlı-göçer evli hayat tarzında yayla- yaylak ve kışla- kışlak kavramları bu kültürün iki temel unsurudur. Bu kavramların yer ve zamana göre açıklığa kavuşturulması ile atlı-göçer evli hayat tarzı büyük ölçüde aydınlatılmış olacaktır. Atlı-göçer evli kültüründe sosyal yapı içinde boylar, oymaklar, aile-aile kurumu ile ilgili olarak; kadın, erkek ve aile bireyleri, ev ve ev eşyalar, çadır ve çadır geleneği, toplumdaki sosyal mevki (orun), yöneten-yönetilen ilişkileri üzerinde durulacaktır. Araştırmamız doğrudan göçer evlilikle ilgili olduğu için Türk halklarının yerleşik hayatı ve buna bağlı olarak kurmuş olduğu şehirler ve şehir hayatı konu edilmeyecektir.

İnceleme

Atlı-göçer evli Halklar ile Yerleşik Unsurlar arasındaki mücadelelere bağlı olarak mevcut siyasi teşekküllerin dağılması, yenilerinin kurulması veya muhaceretlerin meydana gelmesi vb. değişiklikler sürekli yaşanmıştır. Aynı şekilde atlı-göçer evli kültürün temsilcileri ile yerleşik halklar veya siyasi teşekküller arasında canlı bir ekonomik ilişki söz konusudur. Zira yerleşiklerle bozkır kültürün temsilcilerinin hayat tarzlarının farklı olması her iki kültür temsilcileri arasında doğal olarak, mübadele-takas- ağırlıklı bir ekonomik hayatın gelişmesinde etkili olmuştur. Türk halklarının bozkır coğrafyasındaki kültürüne damgasını vurmuş olan at ve atçılık geleneğine bağlı olarak, bu kültür atlı-göçer evli kültürün mensupları at'ın ehlileştirilmesi, değişik at cinslerinin yetiştirilmesi, at merkezli bir kültürün ve buna bağlı olarak cihan hâkimiyeti düşüncesinin doğmasını sağlamıştır. Kültür kavramlarının tanımı kültürel alanların bilinmesi, belirlenmesi konusundaki tartışmalar ise dünden bugüne devam etmektedir.

Avrasya coğrafyasının dış halkasında tarıma dayalı alanlar, orta bölgelerinde ise, bozkır iklim-bitki örtüsü yaygındır. Merkezi Asya'nın, Bozkır veya Step karakterli bölgelerinin sınırları durağan değildir. Bozkırdaki göçerevli nüfus ile uzak-yakınındaki yerleşik halklar arasındaki güç dengelerine bağlı olarak değişkenlik göstermiştir.

Merkezi Asya'nın dünya tarihindeki yerini doğru tayin edebilmek için Bozkır, Göçer evli veya Step olarak tanımlanan kavramların analiz edilmesinde fayda vardır. Zira geniş bozkırlarda genelde at, koyun, keçi, deve vb hayvanlar arazinin yapısına uygun olarak ayrı ayrı bölgelerde, sürekli hareket halinde yani bir yerde yeşil otların sararması veya azalmasına bağlı olarak, belirli sınırlar içinde yer değiştirirler. Zira bozkır insanı; yiyecek, giyim ve yakıt ihtiyaçlarını kendi kaynaklarından sağlarlar, kendilerinde olmayanları da komşu yerleşik halklarla başta at ve koyun olmak üzere kendi Ürdünleri ile takas etmek suretiyle temin ederlerdi. Avrasya Coğrafyasında bozkır=step=göçer evli kültürün hâkim olduğu ve genelde Merkezi=İç Asya olarak tanımlanan bölge; büyüklüğü, denizler ve denizyollarından uzaklığı, ikliminin değişkenliği su ve sulama sorunlarının yoğunluğu, tahıl üretimi bakımından elverişsizliği ile bilinmektedir.

Bozkır veya Step bölgeleri zengin ot kaynakları olması yanında topraklarının verimliliği ile de bilinmektedir. Bozkırda yarı kurak karasal bir kıta iklimi hâkimdir. Doğudan, batıya uzanan bozkır alanlarında batıya doğru ilerledikçe iklim daha yumuşak olsa da genel özelliği yazları sıcak ve kışları da soğuk olmasıdır. Bozkır alanlarında yaygın olarak büyük ırmaklar-nehirler bulunmaktadır. Avrupa coğrafyasından itibaren belli başlı sular arasında; Tuna, Dinyeper, Don ve İtil Nehirleri zikredilebilir. Asya coğrafyasındakilere gelince, bunlardan birçoğu iç sular kuşağında kalır yani kapalı havzalar olarak tanımlanır. Bozkır bölgelerinin bir diğer özelliği de, yüksek dağ yamaçlarından akan sular ve yeraltı sularıdır. Bu yüzden bozkırlar aynı zamanda birer tahıl deposu konumundadır. Bozkırın güney sınırları genelde çölle sınırlanmakta ve geçiş alanları da çöl bozkırı adıyla, Hazar'ın kuzeyinde başlar ve

Moğolistan'ın güneyine kadar uzanmaktadır. Bozkırın her üç bölgesinde de çeşitli hayvanlar yanında ağırlıklı olarak evcil hayvanlar yaşamaktadır.

Bozkırın dünyaca meşhur atları yıldı ve insanlar için önemli geçim kaynaklarından birisi olan koyunlar sürüler halindedir. Yörenin insanların hayat tarzları bozkırla bütünleşmiş olduğu için ortak kültürün adı da bozkır kültürüdür. Ayrıca bozkır hayatının hemen bütün safhalarının olmaz ise olmazı at olduğu için Türk halklarının bozkırdaki kültürünün bir diğer adı da atlı-göçebe kültürü adıyla tanımlanmaktadır. Bozkırdaki evcil hayvanlar arasında keçi ve sığır yanında özellikle çöl ve yakın çevresinde deve de yaygın olarak yetiştirilmektedir [1, 59 s.].

Bozkır Kültürü genel manada, bütün Avrasya coğrafyasını özelde de ise diğer kültür çevreleri ile doğal sınırlarla ayrılmaktadır. Altayların eteklerinden başlayan bozkırlar, güneye doğru ve kuzeybatı'ya doğru gittikçe düzleşmekte ve "step" haline gelmekte ve bu coğrafyadaki kültür de "Steppe culture, Civilisation des Steppes" olarak tanımlanmıştır. Genelde açık ve ağaçsız düzlükler halinde olan Step (İstep) sözünün Rusça ot ve çimen manasında geldiği yönünde değerlendirmeler de vardır [2, 159 s.]. Aşağı Sirderya ve Aral Gölü yönündeki bozkırlar, Güney Sibiryaya ovalarını teşkil etmekte ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanmaktadır. Bozkırlar, İrtiş Nehri'ne doğru çıktıkça, su ve otlaklar yönüyle zenginleşmekte, hayvan beslemek için cazip bir konuma ulaşmaktadır. Zira nehir vadileri de sazlık ve kamışlıkları ile son derece uygun kışlak mekânlar olarak bilinmektedir. Bu yöre, Sibiryaya'nın soğuk dalgalarına açık bulunması sebebiyle, yazları kısa, kışlar da haliyle o nispette uzun idi. Batı Sibiryaya'nın bir özelliği de fazla yüksek olmayan, Ural Dağlarının Orta ve Güneyi üzerinden Kama ve İtil Nehirleri boyunca ciddi manada doğal bir engelin bulunmamasıdır. Böylece binlerce yıldan beri Kavimler Kapısı olarak bilinen yol; Balkaş Gölü, Talas Nehri, Sirderya, Yayık ve İtil Nehirleri boyunca uzanıyordu. Batı yönünde uzanan yolculukta, İtil'in aşılmasından sonra, yeniden bol otlulu meralar ve yer yer dağlık-tepelikler başlamaktadır. Yaylası ve kışlası bir

arada veya birbirine yakın olan hakiki Bozkır-Stepler Karadeniz'in kuzeyinden Tuna Nehri boylarına kadar uzanmaktadır [3, 5-6 s.].

İnsanoğlu, yaşadığı coğrafyayı ne ölçüde değiştirirse değiştirsin tabiatın kendisine sunmuş olduğu ürünlere muhtaç olmaktan kurtulamaz. Toplumların yerini, yurdunu terk ederek başka bir yere gitmesi yani sürekli olarak veya belirli aralıklarla da yer değiştirmesi olayı göç olarak tanımlanmaktadır. Zira hiçbir dönemde veya mekânda insanlar ciddi manada sebepler olmadan göç yapmazlar, özellikle de sonucunu önceden bilmedikleri bir yer değiştirme olayını yaşamak istemezler. Göç hadisesi genellikle; coğrafi şartlardan dolayı aylar veya mevsimlere bağlı olarak yapılan göçler veya yeni yurtlar bulma, kendilerine yeni bir hayat kurma uğruna yapılmış olan büyük göçler olarak görülebilir. Çevre değişimi yanında, nüfus artışları, mevcut kaynakların yetersizliği, siyasi anlaşmazlıklarla dış ve iç baskılarla ilgili zorunluluklar, bunların dışında yeni bir yurt bulma, vatan kurma duyguları da göçleri tetikleyebilir. Göç yaşamış yani göçebeler, gittikleri yerlerde, eski yurtlarında alıştıkları şartları ararlar veya şartları oluşturma mücadelesi verirler [4, 200 s.].

Türk halklarının göçleri konusunda, kaynaklarda sık sık geçen, göçer evli, göçkün, göçkücü sözleri ile evi olan, fakat mevsimine göre yer değiştiren manasında kullanılmıştır. Merkezi Asya'daki Türk halkları arasında da, köçmek ve taşınmak sözleri de evden dışarıya gitmek manasında kullanılmıştır. Ayrıca mera'ya, otlığa girmek veya kotarmak yani yerini değiştirmek manasına gelen kavramlar da kullanılır. Tarihî devirlerde, kitleler halindeki göç işine, göçürmek, göçülen yerde siyasi kuruluşlarca yapılan iskân işleri için de kondukmak sözü kullanılırdı [5, 5 s.].

Merkezi Asya'nın göçerevli halklarından birisi de Cengiz Han'ın şahsında Türk devlet geleneği merkezli bir dünya devleti kurmuş olan Moğollardır. Moğol göçebeleri sığır, koyun, keçi ve at beslerler, diğer göçerevli de olduğu gibi sürülerine otlak temini için birkaç defa yer göç etmek zorunda kalırlar. Bu mevsim içi göçlerde yaylalar arasındaki mesafenin kısa ve tabiat şartları önemli idi. Sürülerine kış için yiyecek hazırlamazlar, sadece sürülerine kışlak olarak,

kökünden kurumuş otları ve ot köklerini bulup çıkarmalarına elverişli yerlerde konaklardı. Göçlerin şekli, biçimi ve meraların özellikleri de sürülerin cinslerine göre idi. Misal, koyunlar için elverişli olan otlaklar atlar için tercih edilmezdi. Nitekim Cengiz Han'ın gençlik yıllarında dostu ve anda'sı Camuka ile birlikte göçmüşlerdi. Bu göç esnasında, Çamuka'nın arkadaşına; Eğer biz bir dağ yamacına konarsak at sürüleri besleyenler yurt kazanır; şayet akarsu yanına konarsak koyun ve kuzu çobanları boğazlarına yiyecek bulurlar" mealindeki sözlerinden hareket edecek olursak, göçer evli toplumlarda hayvanların otlayacakları meralar da hayvan cinslerine göre farklılık göstermektedir. Moğol göçer evliler, genelde 2-3 aileden oluşan küçük birlikler veya iki üç yüz aileden oluşan büyük birlikler halinde göçerlerdi [6, 60-61 s.].

Atlı-Göçer evli, bozkır veya göçer evli kültür kavramları, Türk halklarının ortak kültürünü ifade düşüncesiyle araştırmacıların tercihlerine göre farklı söylemler olarak görüyoruz. Ancak atlı-göçer evli kültür, Türk halklarının geniş Avrasya bozkırlarında yaşamış oldukları At, demir ve koyun merkezli Türk halklarına mahsus bir kültür tarzı olarak bilinmektedir. Türk halklarının, atlı-göçer evli hayat tarzı temelinde, geliştirmiş oldukları bu ortak değer, bir bakıma insanlık medeniyetine yapmış oldukları katkının tespiti için de söz konusu bu üç kültür unsuru son derece önemlidir. Gerçekten de, hemen bütün toplumların kültürlerinde de At, koyun ve demir ayrı ayrı ve önemli yer işgal etmiş olsa da, yerleşik hayatı öncesindeki kültürü atlı-göçer evli olarak tanımlanan toplum sadece ve sadece Türkler olmuştur. Diğer bir husus da, tarih öncesi ve tarihî devirlerde, Avrasya coğrafyasında evrensel bir hâkimiyet anlayışı merkezli siyasi teşekküller de Türk halkları tarafından kurulmuştur. Öyleki Avrasya coğrafyasındaki halkların bir arada ve güven içinde yaşamaları konusunda Türk halklarının birbiri ardınca kurmuş oldukları devletler, anılan yüzyıllara Hun, Göktürk ve Moğol-Türk çağları adıyla damgalarını vurmuşlardır.

Bilim adamları at'ın ehlileştirilmesini, yüklet olarak faydalanılması, arabaya koşulmasını insanlık tarihi için bir terakki olarak kabul

etmektedirler. Oysaki at'ın ehlileştirilmesi hadisesinin Türklerle ilgili olduğu, diğer toplumlardan farklı olarak; at'ı binit ve savaş aracı olarak kullandıkları ilaveten, etinden ve sütünden de yararlandıkları bilinmektedir. Ayrıca Türk halklarının ekonomik hayatında at, önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Türkler, çoğu zaman kendilerinin üretmediği ihtiyaç maddelerini temin için çoğunlukla takas yoluyla komşularına at satmak suretiyle ciddi manada bir ekonomik faaliyete de öncülük etmişlerdir. Bu özelliklerinden dolayı Türk halkları için, savaş atları besleyen halk tabiri de kullanılmıştır. Bu özelliklerinden dolayı sosyal bilimciler haklı olarak geniş Avrasya bozkırlarında yaşamış olan Türkler için atlı-göçer evli kavimler adını vermişlerdir. Atlı-göçer evli hayat tarzı, bozkırda gelişi-güzel bir dolaşma olarak düşünülmemelidir. Zira serveti sürüsü, evi de küyüz ev (çadır) olan insanların yazlık-kışık sıcaklık farkı 40-50 derece olan bir coğrafyada önce sürüleri, sonra da kendi sağlıkları için en elverişli yerleri seçmeleri kaçınılmazdı. Türk halklarının ortak kültürünün atlı-göçebe kültür adıyla tanımlanmış olması at'ın Türk kültüründeki yerinin açık ifadesidir [7, 201-204 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcisi konumundaki Türk halkları, hayvan beslemeyi ve onlardan çok yönlü -at örneğinde olduğu gibi- istifade yani ekonomik değer olarak yararlanmışlardır. Türk halklarının bozkırda vermiş oldukları yaşama mücadelesi aynı zamanda onlarda, teşkilatçılık, siyasette yaratıcılık kabiliyeti ile sosyo-politik bir üstünlük göstermişlerdir. Bu özelliklerine bağlı olarak, devlet kurma, yönetme ve geliştirme konusunda diğer toplumlara nazaran daha başarılı olmuşlardır. Zira aynı veya farklı coğrafyalarda, ekip-biçme ve üretme konusunda başarılı olan yerleşikler, atlı-göçer evli Türk halklarının müdahalelerine veya onların yönetiminde yaşadıkları devletler kurmuşlardır [8, 15 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcisi olan Türk halkları, Avrasya coğrafyasında birbiri ardınca devletler kurmuşlardır. Bu devletler, Çin'i Çin'den yönetmeseler bile onlara Çin seddini yaptırtan güç konumunda olmuşlardır. Avrasya

coğrafyasının en doğusundan en batısındaki anılan yüzyılların halklarını yüzyıllarca yönetmiş olan bu siyasi teşekküllerin kuruluş ve yıkılışları en genel manada şöyle açıklanabilir. Bozkırın dinamik hayatı içinde geliştirmiş oldukları ve temeli hayvancılık olan ekonomik üstünlükleri sayesinde kolayca bir araya gelebilen orda'lar (savaşçı oymaklar) çığ gibi büyümeyi başarırlar. Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri, hayat tarzlarının gereği olarak ailelerini ve hayvan sürüleri olan servetlerini birlikte taşırlar, kazandıkları her zafer onlara yeni katılmalarla daha da zenginleşir ve güçlenirler. Onlar arasından çıkacak olan güçlü liderler, Türk sosyal yapısına bağlı olarak (aile, oba, boy ve budun) öncelikli olarak devletçi aile geleneğinin de sağlamış olduğu avantajlarla sağlam bir siyasi birlik oluşturabilirdi. Bozkırda adları farklı olsa da aynı hayat tarzının temsilcisi konumundaki diğer boy ve budunların da iştirakiyle yeni bir Türk devleti (Hun, Avar, Moğol örneğinde olduğu gibi) tarih sahnesine çıkmış olurdu. Türk halkları sosyal yapılarına ve bozkırın kendilerine sunmuş olduğu imkânlar çerçevesinde geniş Avrasya bozkırlarında yaşamışlardır. Aynı kültürün temsilcisi olan bu insanlar; dinleri, dilleri ve hayat tarzları yönüyle birliklikleri yanında özellikle de güneyde Çin merkezli bir tehlikeye bağlı olarak ortak acı ve tatlı hatıralara sahip olmuşlardır. İşte bu özelliklerin de tesiriyle Ötügen merkezli kurulmuş olan Türk devletleri, otoriteyi elinde bulunduran yöneticilerin han, hakan veya hanedanların yani iktidarların zayıflamasına bağlı olarak; birliğe dâhil olan sosyal organizasyonlar (oymak, boy vb.) kendilerine yeni bir iktidar bulup, onun etrafında yeni bir güç merkezi oluşturabilmeleri her zaman mümkün olmuştur [9, 27 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri olan Türk halkları kendi sosyal yapılarına bağlı olarak, evlerde (çadırlarda) kalıyorlar, sürüleri ile birlikte yaylak ve kışlaklarda varlıklarını sürdürüyorlardı. Her boy veya oymağın, kışın alçak ova veya vadiler tercihen su boyları, yazın da yüksek dağ veya platolarda atadan kalma yurtları vardı. Söz konusu yaylalarda bir yurdun sınırını diğer bir oymağın yurdunun sınırları teşkil ediyordu. Böylece töre gereğince bütün kışlak ve

yaylakların oymaklar arasında taksim edilmişti. Her oymak veya boy'un başında karizmatik yapı gereği bir bey bulunurdu. Boy beyleri, boy içindeki disiplinin, düzenin sağlanması, itilafların çözümünü ile diğer boy ve oymaklarla olan her türlü münasebetleri tayin ederdi. Çağdaş kaynaklar XIII. Yüzyılda, Tuna'dan Mançurya'ya kadar uzanan bozkırlardaki yaylak-kışlaklar göçer evli Türk boy ve oymaklarınca adeta aralarında taksim edilmişti [10, 119 s.].

Atlı-göçer evli Türk halklarını konar-göçer halde yaşamaya mecbur eden sebeplerin başında üzerinde yaşamış oldukları bozkırlarda hayvancılığa dayalı bir ekonomiye de bağımlı olmaları ile de ilgilidir. Ayrıca göçer-evli Türk halkları aynı zamanda, köylü-yaylacı gibi bir özelliğe de sahiptiler. Zira Türk tarihinde, yerleşik hayatı olmayan, tam manada bir göçebelik düşünülemez [5, 39 s.]. Atlı-göçebe kültürün temsilcilerinin hayat tarzları ve iktisadi kaynakları göz önüne getirildiğinde geçerli olan hayat tarzının yarı-göçebelik olduğu aşikârdır. Türk kültür tarihinde yaylak, yayla ve kışlak, kışla sözleri şekil ve mana bakımından özelliğini korumaktadır. Atlı-göçer evli hayat tarzının sadece yerleşik veya göçebe kavramları ile açıklanması mümkün değildir. Bu yüzden Türk yayla-kışla hayatını bir tek tip ve kalıp içinde düşünmek doğru değildir [5, 39 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri olan Türk halkları, bozkırın kendilerine sunmuş olduğu imkânlardan en üst düzeyde istifade etmek suretiyle kendi hayat tarzlarını ortaya koymuşlardır. Bozkır insanı yılın dört mevsiminin (ilkbahar, yaz ve sonbahar) üçünü hareket halinde geçirmektedir. Dünyanın hiçbir ülkesi, insanların yaşaması için bozkır kadar acımasız olmadığı söylenebilir. Bu olumsuzluğa rağmen bu topraklar M.Ö.'den başlamak üzere insanların yaşadığı ve hatta zaman zaman dünyanın önde gelen cazibe merkezi konumuna da taşınmışlardır. Zira, bozkır insanı acımasız tabiata karşı kendilerini koruma ve hayatîyetlerini devam ettirmeyi başarmışlardır. Bozkır ikliminin tarıma elverişsiz olması, tarımla geçinmenin imkansızlığı onları hayvancılığa yöneltmiştir. Bu yüzden bozkır toplumunun ekonomik hayatının temelini tarih boyunca hayvancılık teşkil etmiştir

[6, 60 s.]. Bozkır iklim-bitki örtüsü göçerevli halkların sürekli bir yerde yerleşip hayvancılık yapmalarına engeldi. Çünkü, hayvanlar için gerekli olan ot ve çayır, yüksekliğe bağlı olarak ya kurumakta veya tükenmekte olduğu yeni otlaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden serveti sürüsü olan insanların ilkbahar ve yaz mevsimleri boyunca yönleri yüksek yaylalara yönelik olur. Sonbaharla birlikte genelde gittikleri yol boyunca dönüş başlar ve Kasım ayı sonlarına doğru ova veya su boylarındaki vadilerde yoğunlaşan kışlaklara ulaşılır. Bozkır coğrafyasında kaynaklar sınırlı olması yanında nüfus artışı da o oranda yüksek olduğu için kıt kaynakların paylaşımı aile ve obaları yer yer boyları karşı karşıya getirebilirdi. Bu yüzde söz konusu bozkır toplumları sadece tabiatla değil komşuları ile de mücadele etmek zorunda kalabiliyorlardı.

Bozkır coğrafyasında Türk halkları aynı zamanda atlı savaşçılardı. Zira, bozkırda insanlar ve hayvanlar için elverişli olan kaynaklar çok geniş alanlara serpilmiş, yaya yürüyüşlerle ulaşamayacak kadar yaygındı. Söz konusu kaynaklara tez zamanda ulaşma, sürülerin sevk ve idaresi ile korunmaları atlı savaşçılar ve haliyle at ile mümkündü. Bozkırda ekonominin temelini oluşturan hayvan sürülerinin kolayca taşınabilir olması, at sayesinde sevk ve idare edilebilmeleri hayatı kolaylaştırmıştır. Böylece insanlar verimsiz ekime-dikime uygun olmayan topraklar üzerinde otlakları tükettikçe yerlerini kolayca değiştirebilmişlerdir. Bozkır toplumunda sürüler söz konusu olduğunda mülkiyet var, kışlaklar için de yer yer söz konusu olduğu halde yaylaklardan ortak olarak yararlanılırdı. Yaylaklarla ilgili olarak oba, boy beylerine hatta yerleşik devlet düzeninde de Osmanlı'da yaylak vergisi devlete aynı olarak vergisi ödenirdi.

Atlı-göçer evli kültür hayatının temsilcisi olan göçerevli halklar için ana sorunlardan biriside kışlak ve yaylak olmaya elverişli yer bulabilmektir. Çünkü kışlak ve yayla olabilecek yerler mevsimlere göre değişmektedir. Bahar ile güz mevsim bozkırın hemen her yerinde geçirilebilirdi. Zira bahar mevsiminde hayvanlar hemen her yerde ot ve su bulabilirler. Güz mevsiminde de yağışlara bağlı olarak taze ot

bulunurdu. Esas mesele kışlakların seçimi idi. Çünkü kışlak olarak seçilecek yerler, rüzgâra açık olmayan, ormanlık veya derin vadiler ve az kar tutmalı bol su ve yakacak odun bulunmalı, soğukların şiddetinden korunacak konumda olmalıdır. Kışlakların sınırları, komşuların sınırları ile sınırlanır, doğal sınırlar tercih edilir. Şayet doğal sınırlar yoksa taş veya direk gibi yapay işaretler dikilir. Herkes kışlağının sınırlarını bilir ve komşular, birbirlerinin sınırlarına karşı saygılı olurlar. Yaylalara gelince; dağlar veya platolarda bulunur, suyunun bol olması tercihen akarsu boyları ile açık düz araziler seçilirdi. Kışlaklarda kişisel mülkiyet söz konusu olduğu halde, yaylalar oymak veya boyların ortak malıdır. Nazari olarak, yaylalarda zengin veya fakir ailelerin önce gelmeleri kaydıyla istedikleri yere konma hakları vardı. Uygulamada, zengin ve itibarlı göçerevli aileler en iyi otlakları ellerinde tutacak şekilde bir uygulama söz konusudur [8, 5 s.].

Atlı-göçer evli Türk halkları sürülerine kış için yiyecek depo etmezler. Bu yüzden kışlakların yerlerinin seçimine özen gösterilirdi. Genellikle, kışları kökünde kuru ot bulunan ve kışın sürüleri otlatmaya elverişli yerler tercih edilirdi. Yayla yolculuğu sırasında baharın ilk aylarında otlar henüz yeterince olgunlaşmadığı için göçerevli her iki-üç günde bir yer değiştirirler. Ancak yaz ortalarında otlar çoğaldığında ise bir yerde haftalarca kalırlar. Coğrafi bölgenin iklimine bağlı olarak, göçerevli Ağustos-Eylül ayları içinde, baharda takip edilmiş olan yoldan kışlağa dönüş başlardı ve bu dönüş yolculuğu Ekim-kasım aylarında devam eder ve kış bastırmadan önce kışlaklara ulaşılırdı. Bu dönüş yolculuğunda yılmalar olmazdı. Yılmalar, kışlaktan uzakta bulunan güz konak yerinde bırakılırdı. Yılmalar, kar düştükten sonra dağların güney yamaçları veya güz yağmurları ile oluşan otlaklara yönlendirilirdi. Atlı-göçer evliler, yılın dört mevsimini ayrı yerlerde geçirirler. İlkbahardaki konaklama yerine yazlak, yaz ayındaki konaklama yeri yaylak, güz için güzlek kış mevsiminde kaldıkları yere de kışlak diyorlardı [11, 176 s.]. Hayvan sürülerinin cinslerine göre otlaklar seçilirdi. Zira koyun için uygun olan yerler at için elverişli olmazdı.

Merkezi Asya'da Türk halklarının savaşlarda binit olarak kullandıkları atları olmadan, düşündükleri ölçüde hızlı hareket edemez ve yer değiştiremezler. Bilhassa otlakların önceden ele geçirilmesi, hayvan sürülerinin sevk-idaresi, korunması da mümkün değildi.

Atlı-göçer evli kültürün iki önemli unsuru olan yayla ve kışlak Türk halklarının dünden-bugüne hayatlarında yer almıştır. Her iki konaklama yerinin de ayrı ayrı önemi olduğu gibi birbirini de tamamlamaktadırlar. Bunlardan birisi olmadan diğersinin anlamı olmamaktadır. Türk halklarının göçerevli hayatında, kış evi veya kışlak evi bir köy veya şehirde de olabildiği gibi, soğuk rüzgârlardan korunaklı bir yer de olabilirdi. Yaylak ve kışlak hayatı töre veya gelenek-göreneklerle bir düzen altına alınmıştı. Zira yayla hayatı, bir anarşi düzeni değildi. Her oymak veya boy'un nerelerde yazlayıp ve nerelerde kışlayacakları törece belirlenirdi. Ancak sahipleri belli olan bazı kışlaklar, zaman içinde yerleşme mekânlarına yani köylere dönüşebiliyordu. Bu gibi durumlarda, kışın kışlakta oturan ve çoğu zaman ziraat yapan Türk halkları, yazın da yaylada hayvanları ile meşgul oluyorlardı. Bu durum zaman içinde Türklerin hayatında, iki yönlü bir ekonomik düzen gündeme gelmiştir. Günümüzde olduğu gibi dün de, hayvancılıkla ziraatı bir arada sürdüren toplumların ekonomileri güçlüdür [5, 3 s.]. Atlı-göçer evli Türk halklarında göçerevlilik öyle rağbet görüyordu ki, köyde veya şehirde oturan veya oturmak zorunda kalan insanlar için yatuk yani tembel ifadesi kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud 9. yüzyılda yatuk kişi sözü ile Oğuzlardan bir bölüm vardır ki, şehirden dışarı çıkmazlar ve savaş yapmazlar, onlara yatuk denir. Bu söz, tembel ve bir tarafa atılmış-itilmiş insanlar için kullanılırdı [12, 14 s.]

Türk halklarının kültür hayatında yerleşik hayata dair ilk örnekleri; Tanrı Dağları üzerindeki şehirler ile Sir-Derya boylarındaki Oğuz şehirlerinde görülmektedir. Böylece coğrafyanın elverdiği ortamlarda tarımsal manada üretim yapıldığı ve haliyle de yerleşik hayatın öne çıkmış olduğu söylenebilir. Şu halde, kışlak merkezlerinde görülen bu gelişme ve değişime bağlı olarak söz konusu yerleşim merkezlerinin

yakınlarındaki yaylalarda hayvancılık da devam ettirilmişdir. Ancak, tarım ve hayvancılığın bir arada olduğu yerler arasında; Hun Türklerinin Tanrı dağları yöresinde, Batı Göktürk Devletinin Batı Türkistan coğrafyasında ve Uygurların da Beş-Balık bölgesindeki şehirleşmeler köy-şehir yayla hayatına dair örneklerdir. Bu yöndeki değişim hadisesi, zamana bağlı olarak Türk halklarının hayatında köy-şehir hayatı yaygın hale gelirken yayla-kışla geleneği de gelişen-değişen hayat şartları içinde giderek azaldığı söylenebilir.

Türk halklarının hayatında, yönetme ve yönetilme kavramları ve bunlara bağlı olarak görülen örnekler, insanlık tarihi kadar eskidir. Zira insanoğlunun toplu halde yaşamaya başlaması beraberinde yönetim – yöneticilik kavramlarını ve ilişkilerini gündeme getirmiştir. Araştırma konumuz olan atlı-göçer evli kültür hayatında yöneten-yönetilen ilişkilerine gelince; bozkırda varlıklı olan çevreler güçlerini arttırmaya çalışırken, güçsüz olanlar da varlıklarını devam ettirebilmek için güçlü olanlara çoban olmak suretiyle hayatlarını devam ettirebiliyorlardı. Bu değişime bağlı olarak bozkırda, yöneticiler ve yönetilenler arasında, siyasi-ekonomik ayarımı kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Böylece bozkırda, ekonomik gücünü onbinlerce hayvan kaynağından alan güçlü kişilerin ekonomik ve siyasi güçleri veraset yoluyla babadan-oğula geçiyordu. Bu durum bozkırda yeni bir yapılanmayı da beraberinde getirmiştir. Atlı-göçer evli toplum hayatında; oymak (uruğ) lar arasındaki tâbi-metbu ilişkilerine göre, tâbi oymak metbu ile olan bağlarını kendi arzusuyla çözemzdi [6, 101 s.]. Oysaki bozkırda oymakların kendi başlarına tek tek dolaşmalarının tehlikeleri, metbu ile tâbi arasındaki çıkar ortaklığı ve buna bağlı olarak gelişen ekonomik işbirliği ile genelde evlenmeler yoluyla kurulmuş olan akrabalık bağları, söz konusu oymak veya boyları bir arada tutan etkenlerdi. Ayrıca bozkırdaki göçerevli hayat tarzında, yağmalar, akınlar ve savaşlarla iç içe yaşandığı bir ortamda fakir ve zayıf toplulukların başlarına buyruk yaşamaları tehlikelere davet çıkarmaktı. Bu çıkmazdan kurtuluşun yolu da, kuvvetli sosyal birliklerin himayesine girmek ve onlara hizmet etmekle

mümkündü. Bozkırdaki bu beraberliğin bir diğer özelliği de, metbu yani yönetenlerle tâbiler yani yönetilenler aynı tür yiyeceklerle beslenirler ve gelenek-göreneklerle iç içe yaşarlar [8, 25 s.].

Zira tarihî devirlerde Ötügen merkezli kurulmuş olan Hun, Avar, Göktürk vb. Siyasi kuruluşlar bu görüşümüzün tipik örnekleridir. Zira Ötügen merkezli kurulmuş olan Türk devletlerinin güç kaynağını oluşturan oymak, boy ve budun düzeyindeki sosyal organizasyonlar; aynı coğrafyada birlikte yaşamının gereği olan dil, inanç, gelenek-görenekler yanında yaşanmış olan acı-tatlı hatıralar onları milletleşme ve siyasi güç haline gelmelerinde etkili olan faktörlerdi. Bu yüzden Büyük Hun Devleti için Büyük Hun Konfederasyonu ifadesinin kullanılması doğru bir tanımdır. Çünkü Hun devletine şu veya bu sebepten bağlı olan büyüklü-küçüklü sosyal organizasyonların her biri başlarında karizmatik yöneticileri bulunan siyasi organizasyonlardı. Böylece Ötügen merkezli kurulmuş olan Büyük Hun Devleti, coğrafi şartlar ve sosyal yapılarının gereği olarak, hemen her boy-budun kendi karizmatik beylerinin yönetiminde ve töre gereğince, Avrasya coğrafyasında, yaylak-kışlak geleneği doğrultusunda varlıklarını sürdürüyorlardı. Hanlık merkezi ile barış dönemlerinde han veya hakanların aleyhine bir durum olmadığı sürece dâhili yönetimlerinde bağımsız hareket ediyorlardı. Türk halklarında görülen bu “devlet yapısı” siyasi ve askeri yapıyı güçlendirdiği gibi siyasal manada dağılma ve birleşmeleri de da kolaylaştırıyordu [10, 125 s.]. Ötügen merkezli Türk devletlerinin karakteristiği olarak bilinen bu sisteme göre, dağılan Türk devletinin yerine bir başka Türk devletinin kurulması mümkün olabiliyordu. Türk tarihinde Hun, Avar, Göktürk, Uygur, Kırgız Türk devletlerinin kuruluş ve dağılmaları böyle bir yapı ile izah edilmektedir. Tarihî Türk devletlerinin evrensel devlet anlayışı da böyle bir yapılanmanın sonucu ile izah edilebilir. Mete Han ile başladığını bildiğimiz bu siyasal yapılanmanın, Merkezi Asya coğrafyasında; dili, dini, kültürü ve özellikle de acı-tatlı hatıraları müşterek olan boy, budunların ortak düşman Çin karşısında bir milletleşme süreci yaşamışlardır. Böylece Batı dünyasında feodalizm sonrasında görülen

ve günümüzdeki Batılı milletlerin oluşumu olarak bilinen söz konusu milletleşme sürecinin aslında ilk olarak Büyük Hun hükümdarı Mete Han’ın başlatmış olduğu bilinmektedir. Böylece Mete Han, Merkezi Asya’daki bu sosyal yapı temelinde bir milletleşme ve buna bağlı olarak Türk dünyası ortak tarihinde Hun çağının da kurucusu olmuştur.

Atlı-göçer evli Türk halklarını çağdaşı olan diğer yerleşik halklar karşısında üstün kılan faktörler arasında; ilk sırayı binit olarak kullanılmış olan at ve diğer hayvanların gelirin bağı olarak ekonomik manada bir üstünlük kurmuş olmalarıdır. Bilhassa at ve koyun, coğrafi avantajların da tesiriyle adeta Türk halklarının tekelinde olmuştur. Yerleşik halkların hareketsiz, atıl ve kadercı anlayışlarına karşı, atlı-göçebeler, hayat tarzlarının da gereği olarak aile temelinde bireylerin her birini aktif konuma getirmişlerdir. Zira atlı-göçer evli Türk toplumu da, tıpkı yerleşik toplumlar gibi hayatlarını sürdürebilmek için coğrafi şartların sunmuş olduğu imkânlardan erken tarihte yararlanmayı başarmışlardır. Yerleşik halklara gelince adeta kaderlerini toprağa veya diğer iş kollarına bağlamışlar ve yerleşik kültürün temelini atmışlardır. İşte hayat tarzları bakımından taban tabana zıt olan bu iki toplum göçer evli ve yerleşikler arasındaki mücadele yüzlerce yıl aralıksız devam etmiştir.

Atlı-göçer evli hayat tarzında savaş, ekonomik hayatın olmaz ise olmazlarından birisidir. Bozkırda uzun dönem savaşlar olmaması halinde, kitlelerin yoksullaşması hızlanır ve buna bağlı olarak da siyasi otoriteler güç kaybına uğrardı. Yerleşik merkezlerdeki siyasal güçler, göçerevlilerin akın ve yağmalarına engel olabilecek yani kontrol altında tutabilirlerse, onları kendi kültür dairelerine çekmek suretiyle, sadece kendilerine benzetmekle kalmazlar, onların iç dinamiklerini bozabilirlerdi. Göktürk hakanlarının özellikle de Türk Bilge Kağan’ın halkına Bengütaş aracılığıyla halkıyla paylaşmış olduğu vasiyetnamesinde; Çin’in geleneksel politikası karşısında onları uyarmakta ve özellikle de yakına kondurup, kendisine benzetme yönündeki uyarıları çok önemlidir. Aynı şekilde ağırlıklı olarak Ötügen merkezli kurulmuş olan Türk devletleri Çin topraklarına yerleşmek

suretiyle yerleşik devletler kurmuşlarsa da hem devletleri uzun ömürlü olmamış, hem de hâkim unsur olarak kısa zamanda kültürel varlıklarını kaybetmişlerdir. Bu konuda Cengiz Han'ın kurucusu olduğu Moğol-Türk Devleti ve torunu Kubilay Han'ın Çin merkezli olarak kurmuş olduğu Yuan Devleti bir istisna olarak gösterilebilir.

Ticari hayat, satma (ihracat) ve satın alma (ithalat) gibi iki temel üzerinde gelişmiştir. Bir malın satılabilmesi için üretilmesi ve ihtiyaç fazlası olması, bir malın satın alınması için de o mala ihtiyaç duyulması gerekir. Atlı-göçer evli Türk halklarında ticaret, hem ihtiyacın üzerinde mal üretip fazlasını satma, ihtiyacı olanları komşu ülkelerden satın alma ve de başkalarının ürettikleri ticarî mallara aracılık etme şeklinde ticarî faaliyetler söz konusu idi. Bu dönemde ticarî faaliyetler büyük ölçüde değiş-tokuş esasına dayanıyordu. Bu uygulamada alınan mala karşılık bir başka mal verilmekte, yani mal ile mal değiştirilmekteydi. Burada esas olan tarafların malların cinsi ve miktarı konusunda anlaşmış olmalarıdır [13, 92 s.]. Türk halkları ticarî işlerde takas yanında doğrudan para da kullanıyorlardı. Atlı-göçebe toplumların kullandıkları paralar genellikle, kıymetli madenlerden yapılmış olan Çin, İran ve Bizans gibi yerleşiklerin paraları idi. Ticarete kullanılan bir diğer ödeme aracı da kıymetli madenlerden yapmış oldukları her türlü araç-gereçlerdi.

Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri olan Türk halklarının, doğuda Çin ve batıda da Sasaniler, Bizans ve diğer siyasi kuruluşlar ile canlı ihracat ve ithalatlari söz konusu olmuştur. Ancak bu ticaretin sınırlar boyunca ve tarafların ihtiyaçlarına bağlı olarak yapılanlar üzerinde durmayacağız. bizi ilgilendiren yönü; Türk halklarının, Ötügen merkezli kurmuş oldukları Saka, Hun, Avar, Göktürk, Uygur vb. siyasi teşekküller dönemlerinde ve devletler arasındaki ticari ilişkiler, çoğu zaman yapılmış olan antlaşmalarla garanti altına alınmıştır. Bu tür anlaşmalardan birisi de, M.S. 52 yıllarında Hun Türklerinin, Çin ile yapmış oldukları anlaşma gereğince; Türkler Çinlilere kürk göndermişler ve karşılığında da Çin'den ipek almışlardır [14, 96 s.].

Aynı şekilde Soğd ve Arap tüccarlarının Uygur ülkesinde ticari temsilcileri bulunmuş olması bu dönemdeki doğu-batı ticaretinde Türk halklarının yerini göstermesi bakımından önemlidir. Türk halklarının İslam ülkelerine; yün, yünlü kumaş, yünlü-ipekli elbiseler, at koşum takımları ile silah araç-gereçleri yanında her türlü kıymetli kürkler ihraç ediliyordu [13, 56, 61-65, 100-105 s.]. Oğuz, Karlık, Kırgız, Kimek, Kıpçak, Peçenekler, ağırlıklı olarak İslam ülkelerine kürk çeşitleri ve at, koyun vb. ürünleri satıyorlardı. Maverâünnehir ve Horasan'ın yerli halklarının et ihtiyaçlarını Oğuz Türkleri karşılıyordu [13, 171 s.]. Çin imparatorlarının, Türk akınlarının durdurabilmek için inşa etmiş olduğu Çin Seddini inşa ettikten sonra da bu akınları durduramamış olmalı ki sınır boyunca serbest ticaret merkezleri kurmak suretiyle Türk halklarının buralara yerleşmesini teşvik etmek istemiştir. Bu yüzden ağırlıklı olarak Çin Seddi boyundaki yerleşim merkezlerinde serbest ticaret merkezleri aracılığıyla da canlı bir alış-veriş ortamı sağlanmıştı [15, 55 s.].

Türk halklarının tarihinde doğuda Çin ile batıda Bizans'ın uygulamış olduğu politika arasında büyük bir benzerlik görülmektedir. Nitekim Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın Bizans ile yapmış olduğu antlaşma metninde, iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak" ibaresi bulunmaktadır [16, 76 s.]. Attila bu suretle Bizans'ın ülkesindeki halklar arasında fitne-fesatlarının önünü kesmiştir. Zira doğuda Çin'in Türk halkları arasındaki dirlik-düzeni bozma ve Ötügen'deki Türk devletine karşı kullanma siyasetinin hemen aynısını batıda da Bizans uygulamaktaydı. Göktürk Devleti'nin hükümdarı Bilge Kağan'da Çin ile ilişkilerini karşılıklı dostluk zeminine oturtuktan sonra, Çin şehirlerinin bazılarında serbest ticaret merkezlerinin kurulmasını sağlamıştı. Böylece iki ülke arasında bilhassa devletten devlete yapılan ticari ilişkiler düzenlenmiş oluyordu [17, 28 s.].

Atlı-göçer evli Türk halkları, at'a kutluluk derecesinde değer verdiği, destanlarında ve yeminlerinde sadakatini dile getirdiği günümüzde Türk Silahlı Kuvvetlerinde askerlerin temel eğitim sonundaki yemin merasimlerinde

ellerini silahlarının üzerine koyarak yemin etmeleri, demir ve demirciliği de aynı manada gören bir anlayışın ifadesi olmalıdır. Aynı şekilde, Yaratılış, Türeyiş ve Ergenekon destanlarında; Demir dağı eritme, demir dağdan yüklü bir atın geçebileceği kadar yol açılması, demirci ustanın çıkış yolu ile ilgili düşüncesi olmak üzere demir ve demircilik Türk halklarının ata mesleği olarak başarılarını büyük ölçüde etkilemiş olan silahlarının yapımında kullanılmıştır. Demir su vermek suretiyle elde edilen çelik alaşımından elde edilen Türk kılıcı Avrasya coğrafyasında makbul ve her zaman alıcısı olan bir ticari üründü. Ayrıca Atlı-göçer evli kültürünün temsilcilerinin süsü, lüksü sayılan bronz, altın veya gümüşten yapılan ziynet eşyaları ile koşum takımlarını süslemeye yarayan hayvan sanatının teşekkülü de demir ve alaşımları ile doğrudan ilgilidir. Bugüne kadar hemen birçoğu tesadüflerle ortaya çıkan zengin kurganlar açılacağı günü ve onları açacak olan bilim insanlarını beklemektedir diye düşünüyoruz.

Atlı-göçer evli kültür hayatında at'dan sonra koyun akla gelmektedir. Koyunlar sürüleri, bozkırın sıcağında yayla, kışın soğukunda ise bozkır ikliminin en ılıman bölgelerinde su boylarındaki vadilerde yaşama şansı bulurlar. Bu yüzden sürü sahipleri, yaz mevsimi gelmeden yaylaya çıkmağa ve kış soğukları bastırmadan da kışlaklara ulaşmaları zorundadırlar. Koyun sözü tarihî devirlerde koy veya kon şeklinde söylendiği gibi günümüzde Kazak, Kırgız vb. Türk halkları koyun için koy sözünü kullanmaktadırlar. Aynı şekilde koyunun yavrusuna dün olduğu gibi bugün de kuzu (kuzı) denilmektedir. Altı aylık yavru için toklu toklu, ilk doğan kuzu için baldır kuzı, yeni doğmuş kuzu için de baklan kuzı, iki yaşını doldurmuş ve üç yaşına girmiş olanlara şişek, koyunun erkeğine ise bugün olduğu gibi koç veya koçkar denilmektedir [13, 387 s.].

Koyun, Avrasya coğrafyasındaki Türk halklarının hemen tamamını ilgilendirdiği gibi Türklerin gidebildiği hemen bütün coğrafyalarda koyun ve koyun kültürü söz konusu olmuş yani Türkler, gidebildikleri her yere beraberlerinde koyun kültürünü de taşımışlardır. Nitekim Anadolu coğrafyasında, Türk fethi öncesinde genellikle domuz kültürü yaygın ve etkin olduğu

halde, Türk fethinden sonra bu kültürün yerini koyun kültürü almıştır. Koyun, bozkırda sürü halinde yaşar ve bir kimsenin serveti hakkında bilgi verilirken koyun sayısından ziyade sürü sayısı hesap edilirdi. Hun, Göktürk ve Uygur çağında hatta X.Yüzyılda İtil Bulgar Türklerinin koyun sürüleri hakkında bilgi veren İbn Faldan bazı Oğuz beylerinin koyun sayılarından söz ederken 100 bin rakamını kullanmaktadır [18, 37 s.].

Atlı-göçer evli kültürü hayat tarzında at, ekonomik bir değer olma yanında, binit ve özellikle de anılan yüzyılların savaş aracı olarak da Türk toplumunun vazgeçilmez değerlerinden birisi olarak bilinir. At, savaş aracı olma özelliğini, ikinci dünya savaşından sonra, giderek azalan bir tempoda kaybetmiştir. Günümüzde özellikle de kırsal kesimde, binit, yüklet, et ve sütünden yararlanılan at, aynı zamanın da sportif faaliyetler ve yarış sahalarında varlığını sürdürmektedir. Türk toplumunda göçer evli hayat tarzının geçerli olduğu dönemlerde; günlük hayatta en çok ihtiyaç duyulan, kullanılan ve tercih edilen ulaşım vasıtası at olmuştur. Göçerevli Türk insanı ile at arasındaki yakınlığı ifade için At üstünde doğarlar, At üstünde ölürler. At sırtında alış-veriş yaparlar, yerler-içerler, at üzerinde uyurlar, at üstünde istişareler yaparlar. Kuş için kanat ne ise Türk için de at aynıdır vb. ifadeler, Türk toplumunun göçerevli hayat tarzındaki konumu, durumu ve özelliğini ifade etmektedir.

Türk halklarının siyasî, dinî, iktisadî ve sosyal hayatında at her zaman merkezde olmuştur. Türk halkları sürüler halinde yıldı yetiştirmiş oldukları atın etinden, sütünden faydalanırlar, kurban olarak ayrı bir kıymet verirlerdi. Ayrıca kendilerinde olmayan ihtiyaç maddelerini temin için her yıl binlerce atı yurt dışına ihraç ediyorlardı [19, 93 s.]. Bilhassa Çinliler, ünlü Çin Seddi ile durduramadıkları Türk akınlarına karşı yeni stratejilerinde; Türk askerleri gibi okçu süvari birlikleri oluşturmuşlardır. Bu maksatla ilgili olarak da, Türklerden askerleri için savaş atları (binit) satın alırlar, Türk askerlerinin giysileri gibi giysiler, silahları gibi silahlar ve onların askeri eğitimlerini de örnek almak suretiyle Türklerin karşısına yeni bir strateji ile çıkmışlardır. Türk

halklarının, Atlı-göçer evli kültüründeki at cinsleri hakkında, sadece Göktürkler döneminde Çin kaynaklarına göre, onbir ayrı at cinsinden söz edilmektedir [20, 209 s.]

Türk halklarının ortak kültürünün de, Atlı-göçer evli adıyla tanımlanmış olması at'ın Türk kültüründeki yerini ifade için yeterli bir ölçü olacağını düşünüyoruz. Türk halklarının, bozkır kültür merkezli olarak yaşadığı dönemde, hemen bütün mal varlığını teşkil eden sürülerini sevk ve idare konusunda da at olmazsa olmazları arasındadır. Bu yüzden Türkler binit olarak kullandıkları atlarına bir çeşit kutsallık vermişler ve atlarını törenle gömmüş olmaları hatta kendi kurganları yanında onlara yer vermiş olmalarından hareketle, atı adeta kutsallaştırmışlardır [7, 311-131 s.]. Türkler, siyasî ve sosyal hayatlarında at'a kutluluk derecesinde değer vermişler, destanlarına konu, yeminlerinde bağlılığın ölçüsü olarak görmüşlerdir. Atlı-göçer evli kültür hayatında at, bozkır insanının vazgeçemediği arkadaşı ve güven kaynağı konumunda olmuştur. Zira, Türk halkları at olmadan istedikleri zaman ve kolayca yer değiştirme, sürüleri için gerekli olan otlakları önceden ele geçirme, sürülerin sevk ve idaresi, korunması neredeyse mümkün değildir [2, 161 s.].

Türkler, atlı göçebe kültür hayatında atlara, renklerine göre isimler vermek suretiyle renklerle atların cinsleri arasında bir bağ kurmuşlardır. Nitekim atları renklerine göre; oy at, ak at, yağız at, boz at, tığ at, kuba at, kula at, kır at, tum kara at, tum toruğ at, çilgü at, vb. adlar verilmiştir [Koca 2002: 22]. Atların alınlarındaki beyazlığa akıtma denirdi. Bu tür akıtması olan atlar için ugar at, tüküz at, tış at ifadeleri kullanılırdı. Ayrıca başı ak, gözlerinin etrafı kara olan atlar için de kaşga at yani peçeli at denilmekteydi. Boynunda benek bulunan atlara boymıl at, böğründe ak benek olanlara bögrül at, ayaklarında ak bulunan atlar sekili at olarak adlandırılıyordu [12, 379 s.]. Türk kültür tarihinin XI. Yüzyılı için önemli bir kaynak konumundaki Kaşgarlı, atları vücut şekillerine göre de; oturmaklı atlar için büktsel at, sırtı dar, yanları geniş olan atlara da kekti at, boyları kısa sırtları geniş olan atlar için bulak at tabirleri

kullanılmaktadır. Aynı şekilde atlar yürüyüş ve koşmalarına göre de; kevel, ozuk, ıkılaç, yorga, erik ve yüğrük at gibi adlar verilmektedir [17, 23 s.].

Türk halklarının ortak tarihleri olarak kabul edilmiş olan yaklaşık beş bin yıllık bir dönemin neredeyse tamamı Avrasya coğrafyasında cereyan etmiştir. Zira söz konusu ortak tarih, M.Ö. 3500 (bronz çağı) başlamakta ve XV: yüzyıla kadar devam etmiştir. Türk tarihinin bu ortak ve uzun sürecinin cereyan etmiş olduğu coğrafyanın kendine mahsus iklim-bitki örtüsü bozkır olarak tanımlanmaktadır. Türk halkları bilinen en eski devirlerinden itibaren bozkır iklim-bitki örtüsünün kendisine sağlamış olduğu imkânları en üst düzeyde değerlendirmek suretiyle dünya tarihinde derin izler bırakmış olan siyasi teşekküller ve bunlara bağlı olarak adına; atlı-göçer evli, göçer evli veya bozkır medeniyetinin banisi olmuşlardır.

İnsanoğlu, yaratılışının gereği tabiat kuvvetlerine hâkim olma yönünde asırlar boyunca, bitmek-tükenmek bilmeyen bir mücadelenin içinde olmuştur. Türkler, yaşamakta oldukları coğrafyanın kendilerine sunmuş olduğu bozkır iklim-bitki örtüsü, Türklerin hayat tarzına, düşüncelerine, inançlarına, dünya görüşlerine, gelenek-göreneklerine, kısaca ifade edecek olursak yaşadıkları kültür ve ortaya koydukları medeniyetlerini doğrudan etkilemiştir. Yeryüzünde insanlar, yaşadıkları coğrafi çevrenin başlıca üç tabii kaynağı olan; orman, hayvan yetiştirme ve tarım imkânlarını değerlendirerek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Nitekim eski çağlardaki ilk kültürler de kendi bölgelerinin şartlarına bağlı olarak, orman kavimleri, avcılık-devşiricilik temelindeki asalak kültürü, ziraata elverişli yerlerde oturanlar köylü kültürünü ortaya koymuşlar, bozkırdakiler de çoban kültürünü meydana getirmişlerdir. Türkler, yaşamış oldukları coğrafyanın iklim-bitki örtüsünün gereği olarak bozkırlı oldukları için kültürleri de gelişme ve muhteva bakımından diğer toplumların kültürlerinden farklı olmuştur. Zira bozkır iklimi, gerek almış olduğu yıllık yağış miktarı ve gerekse de yükseklik itibarıyla çöl ikliminden tamamıyla farklıdır [9, 1 s.]. Bir

yandan uçsuz, bucaksız ovaları, diğer yandan yüksek yaylalardaki otlaklarıyla besiciliğe son derece elverişlidir.

İnsan düşünce ve emeğinin ürünü olan kültürün, oluşmasında sadece coğrafi imkânlar yeterli olmamakta, fertlerin kültür değerlerini yaratma, yaşatma ve geliştirme konusunda esas faktör olduğu bilinmektedir. Zira insanoglunun yaratılışına bağlı olarak getirmiş olduğu ruhî karakterin gereği olarak kültür değerlerini kontrol, sevk-idare edebilme kabiliyetine sahiptir. Bundan dolayı insan ve oluşturmuş olduğu cemiyet, hayat tarzı, düşünce ve değerlerine bağlı olarak kültürleri kabul etmeme veya uygun düşenleri benimseme gibi bir özelliğe sahiptir [11, 119 s.].

Sonuç

Türk dünyasının otak tarihinin 3500 yıllık bir dönemi, atlı göçer evli kültür ile doğrudan ilgilidir. Bu kültür, Avrasya bozkırlarında doğmuş, gelişmiş, medeniyetlerin doğması ve özellikle de Ötüken merkezli dünya devletlerinin

kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bir diğer husus atlı göçer evli kültür ile göçebelik(nomadizm) kültürü arasında sosyal bünye, dinî, idarî ve siyasi manada farklılıkların olmasıdır. Türkler, avcılık ve devşiricilik düzeyindeki parazit ekonomi yerine. Hayvancılığı üretici ekonomi düzeyine taşımışlardır. Böylece toplumları basit yığınlar olmaktan çıkarıp sosyal organizasyonlar temelinde iktisadi gelişmeyi mümkün kılan bir beşeri değer ancak bu yol ile mümkün olmuştur. Diğer yandan uçsuz bucaksız bozkırda çobanlığın geliştirmiş olduğu sevk-idare yeteneği ve emretme-iaat alışkanlığını -hayvan sürülerinden insan topluluklarına intikal ettirmek- suretiyle insanlık tarihinde derin izler bırakmışlardır. Bu durum atlı göçer evli halkların yerleşik halklar üzerinde kolayca siyasi hâkimiyet kurmalarında da söz konusu kültürü oluşturan üç temel unsurdan -koyun, at ve demir- birisi olan demir ve alaşımları da etkili olmuştur. Böylece Türk halklarının bilinen en eski çağlardan günümüze uzanan zaman çizgisinde atlı göçer evli kültür temelinde yüzlerce siyasi teşekkülün kurucusu ve farklı toplumların yöneticisi olmuşlardır.

Kullanılan edebiyatlar:

1. Robert N. Toofee. Erken İç Asya Türk Tarihi (Derleyen Denis Sinor). – İstanbul: İletişim Yayınları, 2019. – 100 s.
2. Deer J. İstep Kültürü // A.Ü. Journal of the Faculty of Language and History-Geography. – 1954. – S. 159-176.
3. Kurat Akdes Nimet. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi. – Ankara: Türk Tarihi Kurumu yayınları, 2019. – 100 s.
4. Yuvalı, A., İmaşova N. Genel Türk Tarihi. – Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi yayınları, 2004. – 100 s.
5. Ögel Bahaeddin. Türk Kültür tarihine Giriş. Cilt-I. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991. – 100 s.
6. Vladimirtsov B.Y., Moğolların İçtimai Teşkilatı. – Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1978. – 100 s.
7. Caferoğlu Ahmet. Türk Onomastiğinde At Kültü // Türkiyat Mecmusı. Sayı X. – İstanbul: Maarif Matbaası, 1953. – S. 201-211.
8. Arslan Mahmud. Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984. – 100 s.
9. Rasonyi Laszlo. Tarihte Türkülük. İstanbul: Örgün yayınevi, 2007.
10. Turan Osman. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. – İstanbul: Ötüken yayınları, 2003. – 100 s.
11. Gökalp Ziya. Türk Medeniyeti Tarihi. İstanbul: Toker Yayıncılık, 2007.
12. Atalay Besim. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgati't-Türk. – Ankara: TDK yayınları, 2013. –100 s.
13. Şeşen Ramazan. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. –İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017. – 100 s.

14. İzgi Özkan. XI.Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler // Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 9. – İstanbul, 1978. – S. 91.
15. Ögel Bahaeddin. İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014. – 100 s.
16. Nemeth Gyula. Attila ve Hunlar. – Konya: Kömen yayınları, 2014. – 100 s.
17. Koca Salim. Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. – Ankara: Türk Tarihi Araştırmaları, 2002. – 100 s.
18. Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler). – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972. – 100 s.
19. Baykuzu Deniz Tilla. Asya Hun İmparatorluğu. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2020. – 100 s.
20. Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021. – 100 s.

Abdulkadir Yuvali

Yerzhiyes University, Faculty of Literature, Department of History, Kayseri, Turkey

The role of the horse in the socio-cultural and political life of Turkic peoples

Abstract. The emergence and development of the common history and Civilisation of the Turkish world, and its position in the history of humanity are directly related to the culture of mounted nomads. The social, economic and political dimensions of this culture, i.e. Otukan-centric Turkic states, are of a particular concern to the history of humanity.

This culture, which had a Eurasia-centric emergence and development, is based on three main elements. Two of these, namely horses and the culture of horse breeding, and sheep and the culture of sheep breeding, are examined in detail. Besides, Turkic peoples discovered the metal of iron in early times and they introduced ferroalloys to the social life.

The fact that nomadic culture which has been deemed as the basis of the socio-cultural life in the history of humanity is different from the culture of mounted nomads has been proved via data and documents. Meanwhile, it is emphasized that it is not right for some academes to deem these two cultures in the same framework.

The political results of the immigrations actualized on the basis of the culture of mounted nomads have had a great importance on the Turkish, European and world histories. Starting from the years of B.C. until the XV. century, Turkic peoples could consecutively found world-class states in the Eurasia geography. Among these are Huns, Gokturks and Turkish-Mongol periods. Our belief is that the culture of mounted nomads constitutes the backbone of the common history and civilisation of the Turkic peoples. These common elements of the culture are important in terms of morals and their results. The culture of the mounted nomads constitutes the common ground for the studies which will be carried out on the basis of the common history and civilisation of the Turkic world. This study is the result of this idea.

Keywords: mounted nomads, nomadic people, Otukan, China, Turks, Genghis Khan, Huns.

Абдулкадир Ювалы

Ержиес университеті, Кайсері, Түркия

Жылқының түркі халықтарының әлеуметтік-мәдени және саяси өміріндегі рөлі

Аңдатпа. Түрік әлемінің ортақ тарихы мен өркеніетінің пайда болуы мен дамуы, оның адамзат тарихындағы орны атқа мінген көшпелілер мәдениетімен тікелей байланысты. Бұл мәдениеттің әлеуметтік, экономикалық және саяси өлшемдері, яғни Өтүкен орталықты түркі мемлекеттері адамзат тарихында ерекше алаңдаушылық тудырады.

Еуразиялық орталықтаңдыру пайда болып, дамып бұл мәдениет үш негізгі элементке негізделген. Оның екеуі, атап айтқанда, жылқы және жылқы шаруашылығы мәдениеті, қой және қой шаруашылығы мәдениеті жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар түркі халықтары темір металын ерте кезде тауып, феррокорытпаларды қоғамдық өмірге енгізген.

Адамзат тарихында әлеуметтік-мәдени өмірдің негізі болып саналатын көшпелілер мәдениетінің атқа мінген көшпелілер мәдениетінен айырмашылығы бар екені деректер мен құжаттар арқылы дәлелденді. Сонымен қатар, кейбір академиялардың бұл екі мәдениетті бір шеңберде қарастыруы дұрыс емес екендігі баса айтылды.

Атты көшпелілер мәдениеті негізінде жүзеге асырылған көші-қонның саяси нәтижелері түрік, еуропалық және дүниежүзілік тарихта үлкен мәнге ие болды. Біздің заманымызға дейінгі кезеңнен басталып XV ғасырға дейін түркі халықтары Еуразия географиясында қатарынан әлемдік деңгейдегі мемлекеттерді таба алды. Бұлардың ішінде ғұндар, көктүрік және түрік-моңғол кезеңдері бар. Біздің пайымдауымызша, атты көшпелілер мәдениеті түркі халықтарының ортақ тарихы мен өркениетінің діңгегі болып табылады. Мәдениеттің бұл ортақ элементтері мораль және олардың нәтижелері тұрғысынан маңызды. Атты көшпелілер мәдениеті түркі әлемінің ортақ тарихы мен өркениеті негізінде жүргізілетін зерттеулердің ортақ негізін құрайды. Бұл зерттеу осы идеяның нәтижесі.

Түйін сөздер: атты көшпенділер, көшпелі халық, Отуқан, Қытай, түріктер, Шыңғысхан, ғұндар.

Абдулкадир Ювалы

Университет Ержийес, Кайсері, Түркия

Роль лошади в социально-культурной и политической жизни тюркских народов

Аннотация. Возникновение и развитие общей истории и цивилизации тюркского мира, его место в истории человечества напрямую связаны с культурой конных кочевников. Социальное, экономическое и политическое измерение этой культуры, то есть отуканоцентричных тюркских государств, представляет особый интерес для истории человечества.

Эта культура, имевшая евразийскоцентричное возникновение и развитие, базируется на трех основных элементах. Две из них, а именно лошади и культура коневодства, овцы и культура овцеводства подробно рассмотрены в данной статье. Кроме того, тюркские народы в древности открыли металл железа и ввели в общественную жизнь ферросплавы.

То, что кочевая культура, считавшаяся основой социокультурной жизни в истории человечества, отличается от культуры конных кочевников, подтверждается данными и документами. При этом подчеркивается, что некоторым академическим кругам неправильно рассматривать эти две культуры в одних и тех же рамках.

Политические результаты иммиграции, актуализированные на основе культуры конных кочевников, имели большое значение для тюркской, европейской и мировой истории. Начиная с лет до н.э. до XV века тюркские народы смогли последовательно основать государства мирового уровня в географии Евразии. Среди них гуннский, гоктюркский и тюрко-монгольский периоды. Мы верим, что культура конных кочевников составляет основу общей истории и цивилизации тюркских народов. Эти общие элементы культуры важны с точки зрения морали и ее результатов. Культура конных кочевников составляет общую основу для исследований, которые будут проводиться на основе общей истории и цивилизации тюркского мира. Это исследование является результатом этой идеи.

Ключевые слова: конные кочевники, кочевой народ, Отуқан, Китай, тюрки, Чингисхан, гунны.

Yazarlar hakkında bilgi:

Yuvalı Abdülkadir – Profesör, Doktor, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye.

Yuvalı Abdülkadir – Professor, Doctor, Erciyes University, Kayseri, Turkey.

Ювалы Абдулкадир – Ержийес университетінің профессоры, доктор, Кайсері, Түркия.